David González Vázquez
OBSERVATORI EUROPEU DE MEMÒRIES DE LA FUNDACIÓ SOLIDARITAT
Tècnic de projectes de l'Observatori Europeu de Memòries de la Fundació Solidaritat UB, professor associat al Departament de Didàctiques Aplicades de la Facultat d'Educació de la Universitat de Barcelona (UB) i professor associat al Departament d'Història i Història de l'Art de la Facultat de Turisme de la Universitat de Girona (UdG). És llicenciat en Història per la UB, màster en Turisme Cultural per la UdG i doctorand en Didàctica del Patrimoni, les Arts i el Turisme Cultural per la UB. La seva especialitat i àmbit d'estudi versa al voltant dels espais de memòria des d'una aproximació multidisciplinària, centrada en la seva projecció patrimonial, turística i educativa. En l'àmbit investigador ha participat i participa de diversos projectes amb el Grup de Recerca DIDPATRI de la Facultat d'Educació de la UB, del qual és membre.

Turisme i espais de memòria a la Catalunya transfronterera

En les següents línies es presentarà un estudi de cas sobre el desenvolupament dels espais de memòria del territori català transfronterer i s'analitzaran com a incipients productes per a l'ús turístic.

L'anomenat auge de la memòria (Traverso, 2007) del darrer terç de segle XX ha suposat que es tinguin en compte, des de multitud de camps, tots el processos relatius a les referències del passat en el nostre present. A més dels àmbits estrictament acadèmics, on els estudis de memòria s'han fet un lloc des d'una visió multidisciplinària, la memòria està present en tot un conjunt d'indústries culturals relatives a la literatura, les arts o el cinema.

Pierre Nora (1984) teoritzava, en clau francesa, sobre els *lieux de mémoire* com a llocs tangibles i intangibles que representaven referents per a les comunitats nacionals. Una visió àmplia conceptualment que ha fet possible una adaptació a contextos històrics i sociopolítics diferents. Llatinoamèrica, el Sud-est Asiàtic, l'Europa de l'Est, així com tantes altres realitats històriques i geogràfiques tenen pocs lligams entre si pel que fa als seus processos històrics. Totes, però, afronten el repte d'aproximar-se al seu passat més recent a través de les marques que aquest ha deixat en l'espai.

Entenem els espais de memòria com aquells indrets que relacionen processos i esdeveniments del passat amb el present amb solució

El present article exposa de forma breu els diferents espais de memòria ubicats a la comarca de l'Alt Empordà i al departament dels Pirineus Orientals. Els diferents contextos memorials i turístics entre els estats espanyol i francès determinen els diferents recorreguts de cada territori. La història i memòria comunes entre ambdós territoris, però, aconsellen una aproximació analítica conjunta de les trajectòries dels diferents espais de memòria de l'àrea transfronterera catalana. Es tracta d'espais amb poca incidència quantitativa però amb un gran potencial cohesionador al territori, fet que fa intuir una possible reactivació patrimonial i turística en un futur.

El presente artículo expone brevemente los diferentes lugares de memoria ubicados en la comarca del Alt Empordà y el departamento de Pirineos Orientales. Los diferentes contextos memoriales y turísticos entre España y Francia determinan los diferentes recorridos de cada territorio. La historia y memoria comunes entre ambos territorios aconseja, sin embargo, una aproximación analítica conjunta de las trayectorias de los diferentes lugares de memoria del espacio catalán transfronterizo. Se trata de lugares con poca incidencia cualitativa, pero con un gran potencial cohesionador en el territorio, lo cual hace intuir una posible reactivación patrimonial y turística en el futuro.

This article offers a brief introduction to the different places of memory situated throughout L'Alt Empordà and the Eastern Pyrenees. The different memorial and tourist contexts in Spain and France have given rise to varying experiences and processes in these two regions. The history and memory shared between them, however, suggest the need to take a joint analytical approach to studying the paths of the places of memory located in the Catalan cross-border region. These places have little quantitative impact but a great potential for cohesion in the region, which points to possible reactivation of heritage and tourism in the future.

de continuïtat. Són indrets que interpel·len la ciutadania, una col·lectivitat crítica i conscient que té al seu abast la possibilitat d'accedir a un coneixement del passat útil com a eina de construcció de present i de futur. Els espais de memòria són un patrimoni que requereix d'aquesta relació amb la societat. Sense la retroactivitat del visitant serien, probablement, espais històrics ubicats en una realitat narrativa rígida i tancada. La dialèctica entre turisme i patrimoni és, doncs, clau per entendre'ls en tota la seva complexitat.

El procés de patrimonialització memorial a Catalunya i a la Catalunya Nord

A Espanya en el seu conjunt, i a Catalunya en particular, l'auge de la memòria esmentat anteriorment ha fet aparició amb algunes dècades de retard respecte a Europa, amb el canvi de segle com a punt de referència d'allò que finalment ha rebut el nom de procés de recuperació de la memòria històrica (Silva, 2011). En bona part gràcies als esforços fets per part de la societat civil, organitzada en diverses associacions memorialistes, s'aconseguí que les administracions espanyola i catalana aprovessin les seves respectives lleis de memòria.

A Catalunya això suposa la creació del Memorial Democràtic l'any 2007, l'organisme encarregat d'impulsar les polítiques públiques de memòria del país on el patrimoni tingué, des d'un bon començament, un paper protagonista en el conjunt de les seves iniciatives. Un potent Pla d'Actuació executat per l'aleshores equip d'espais de memòria identificà, classificà i jerarquitzà tot el conjunt de llocs que passarien a formar part, amb posterioritat, de l'anomenada Xarxa d'Espais de Memòria Democràtica de Catalunya; un ens associatiu decretat legislativament (Ordre IRP, 2010) que naixia amb vocació turística (González, 2014, 2016).

En el context d'aquesta valorització dels espais de memòria a Catalunya mitjançant el desenvolupament de polítiques públiques, el patrimoni ubicat a prop de la frontera pirenaica, especialment a la comarca de l'Alt Empordà, ràpidament es posiciona globalment al país com un conjunt de referència en l'àmbit del patrimoni memorial i d'un incipient turisme de memòria. Els denomi-

Paraules clau: turisme de memòria, espais de memòria, territori transfronterer.

Palabras clave: turismo de memoria, lugares de memoria, territorio transfronterizo.

Keywords: Memorial tourism, places of memory, cross-border region

Vista exterior del MUME.
MUME

nats espais de frontera i exili són una de les quatre categories temàtiques amb les quals la Xarxa d'Espais es divideix i, juntament amb els espais genèrics de la Guerra Civil, és la més recurrent i amb més projecció.

Al nord de la frontera hi trobem el departament francès dels Pirineus Orientals, zona coneguda popularment com a Catalunya Nord, on les petjades de la història i la memòria del passat recent més traumàtic hi són fortament presents. L'exili republicà de 1939, un èxode que significà el desplaçament de gairebé mig milió de persones amb la caiguda del front català a la Guerra Civil, es materialitzà un cop a França com "La Retirada", l'acollida en massa d'aquests centenars de milers de desplaçats en condicions, la majoria de casos, deplorables.

A França existia, aleshores i des dels anys setanta, un fort procés de reconeixement social envers la memòria de les dues guerres mundials i l'Holocaust, però "la Retirada" i la memòria dels republicans espanyols no van formar part d'aquest procés. Va ser ja als anys noranta que, tal com en el cas espanyol, la societat civil, organitzada en la majoria de casos en associacions de descendents d'exiliats, posà les bases per tal d'encetar un procés de recuperació de la memòria de "La Retirada". Gràcies a això, posteriorment seria possible engegar projectes de tipus patrimonial sobre els espais de memòria del territori nord-català. Així, el que es coneix a França com a *tourisme de mémoire* (Cavaignac i Deperne, 2003; Urbain, 2003; Bouliou, 2013; Da Silva i Bougon, 2013; Hertzog, 2013) passava a disposar d'un altre territori per a la seva pràctica. Un territori perifèric, tant per trobar-se al marge de les narratives oficials de la memòria nacional francesa com per disposar d'una oferta turística allunyada de l'epicentre francès, centrada gairebé exclusivament en el turisme familiar de càmpings i de sol i platja.

Així doncs, fruit dels respectius processos de memorialització a banda i banda dels Pirineus, s'ha establert i consolidat "un incipiente circuito de turismo de memoria alrededor de diversos municipios tanto de la parte catalano-francesa (Elne, Argelès-sur-Mer, Saint-Cyprien, Collioure, y Rivesaltes) como de la catalana (La Jonquera, Portbou, Agullana y La Vajol)" (Font *et al.*, 2016: 76).

Els espais de memòria de la Catalunya transfronterera

L'espai transfronterer per excel·lència dedicat al turisme de memòria el trobem a la població empordanesa de la Jonquera, on obre al

públic el febrer de 2008 el Museu Memorial de l'Exili – MUME. Ubicat a la mateixa via per la qual l'any 1939 van transitar més de 200.000 persones rumb a l'exili, neix amb la finalitat de divulgar la història i la memòria de l'exili republicà (Font, 2009; 2013). Més enllà de l'acció pròpiament museística, l'impacte del MUME al territori al llarg de tot aquest temps ha estat notable. A través de l'articulació d'un seguit d'iniciatives provinents de l'àmbit associatiu, el MUME ha pogut catalitzar una xarxa que ha permès consolidar accions concretes i projectes amb recorregut. El projecte Retirada i Camins de l'Exili, que identificà i senyalitzà una vintena d'espais a la comarca de l'Alt Empordà que han passat a formar part del teixit dels espais de memòria del territori, n'és un bon exemple. Les Rutes de l'Exili ofertes des del seu servei educatiu, amb un bagatge considerable d'interconnexió transfronterera entre espais de memòria (González, 2018), són també part d'un llegat patrimonial arrelat al territori i a disposició de locals i visitants.

Precisament a través d'aquestes dues iniciatives liderades pel MUME, diferents indrets empordanesos disposen dels elements necessaris per a la pràctica del turisme de memòria. Un d'aquests és Agullana, on, a més de la senyalització vinculada al MUME i al Memorial Democràtic, l'ajuntament inaugurà l'any 2015 el Centre d'Interpretació de l'Exili Cultural Català de 1939. Es tracta d'un petit museu on el visitant pot conèixer i reflexionar al voltant de l'impacte de la guerra i l'exili en el món de la cultura, amb el cas català com a referent. La utilització del Mas

Vista exterior dels vestigis de l'edifici operatiu de la Mina Canta. ENRS

Vista exterior del Memorial *Passatges* de Portbou. MUME

Detall interior del Memorial Argelers. ENRS

Perxés, una masia rural agullanenca, com a refugi de molts intel·lectuals catalans de camí a l'exili a començaments de 1939 (Serrano, 2010), justifica l'existència d'aquest equipament patrimonial que, sumat a unes plaques identificatives dels diversos espais de memòria relatius a l'exili existents al poble, fan d'Agullana un punt de referència en el mapa territorial del turisme de memòria.

A pocs quilòmetres d'Agullana es troba la petita població de la Vajol, el darrer poble abans de travessar la frontera francesa. Aquí hi trobem el *Monument a l'exili*, una escultura en bronze que homenatja la figura icònica de la família Gracia, així com els vestigis de la Mina Canta, que és probablement un dels llocs de memòria amb més potencial turístic del territori (Riera, 2016) a causa de la retòrica de l'aventura dels fets històrics als quals l'espai interpel·la. I és que la Mina Canta fou un dels tres espais empordanesos, juntament amb el castells de Sant Ferran de Figueres i de Peralada, escollits pel govern republicà com a amagatall del seu tresor. La seva complicada situació geogràfica, així com la manca de capacitat executiva i de recursos de l'administració local de la Vajol, complica

Vista exterior de la Maternitat d'Elna. ENRS

molt la possibilitat de posar en relleu aquest espai per al turisme més enllà de la seva participació en les diverses activitats vinculades al MUME.

Encara a l'Empordà, en el seu vessant més nord-oriental, trobem el municipi de Portbou. Es tracta d'una població arrelada històricament al món ferroviari i duaner, que en l'actualitat ha sofert una notable davallada de residents i d'activitat econòmica. La poca capacitat d'adaptació a la nova situació de postfrontera plantejada després de l'entrada en vigor de l'espai Schengen fa que Portbou pugui ser fins a cert punt considerada una vila en decadència. Més enllà d'aquesta situació socioeconòmica particular, les petjades de la memòria de l'exili així com dels evadits de la II Guerra Mundial (Calvet, 2008) exemplificats en la paradigmàtica figura de Walter Benjamin doten Portbou d'una identitat singular. El memorial del Coll de Belitres ubicat al punt fronterer amb França evoca la memòria de l'exili, mentre que el memorial *Passatges* de l'artista israelià Dani Karavan inaugurat l'any 1994, juntament amb les diverses senyalitzacions sobre la figura de Walter Benjamin ubicades a diversos indrets de la població, interpel·len la memòria del filòsof i la de tants evadits fugint de la deportació i l'Holocaust. Aquests espais, tot i projectar un enorme potencial simbòlic, no deixen de ser reclams turístics residuals en comparació amb els recursos naturals i paisatgístics que ofereix la Costa Brava en direcció sud de Portbou.

Ja en territori francès trobem la denominada Costa Vermella, on les platges són un reclam turístic per a les famílies franceses des de fa dècades. Allà és on s'ubicaren els principals camps d'internament on els exiliats espanyols van ser tancats pel govern francès de l'època. Llocs com Sant Cebrià, Argelers i Cotlliure són representació actual d'una memòria per a molts encara incòmoda.

Entre els nombrosos indrets amb espais de memòria destacats, trobem Argelers. Aquest poble turístic, on les platges i els seus allotjaments destinats a acollir un turisme familiar són el principal recurs, disposa des de l'any 2014 d'un museu dedicat a la història del camp d'internament que funcionà a la sorra de les seves platges entre 1939 i 1941. Inaugurat l'any 2014, el Memorial del Camp d'Argelers canvià d'ubicació el 2017, quan va passar del castell de Valmy, als afores del poble, a l'Avenue de la Libération, al centre d'Argelers.

A la vila d'Elna es pot visitar l'espai de l'antiga maternitat suïssa, on entre els anys 1939 i 1944 van néixer gairebé 600 infants de les mares internades als camps, una gran majoria d'elles espanyoles (Castaner, 2008). No es tracta d'un equipament museístic pròpiament sinó d'un espai de memòria que per-

Detall exterior dels vestigis de Ribesaltes.
ENRS

sisteix com a testimoni d'uns fets rellevants i que rep un nombre significatiu de visitants any rere any.

Llocs com Cotlliure, on la tomba d'Antonio Machado esdevé un gran reclam, o la platja de Sant Cebrià, que així com Argelers, també acollí un camp d'internament per als exiliats espanyols, entren dins del modest circuit del turisme memorial de la Catalunya Nord. L'espai de referència, però, és des de l'any 2015 el Memorial de Ribesaltes. Ben a tocar de la capital departamental, Perpinyà, allà existí des de 1941 un camp d'internament que funcionà intermitentment durant moltes etapes del segle XX. L'equipament museístic inaugurat la tardor de 2015 és un edifici de grans dimensions que en lloc d'aixecar-se se soterra, de manera que l'alçària de l'edifici no supera la de les barraques de l'antic camp, que resten com a vestigis materials de l'espai de memòria. Amb una forta inversió de part de les administracions franceses i un pressupost potent per mantenir la seva activitat, el Memorial de Ribesaltes s'ha convertit en poc temps en el referent per al turisme de memòria de tot el territori transfronterer.

Perspectives

La frontera física i política no ha impedit l'existència d'una narrativa memorial i d'unes estratègies de valorització comunes al territori de la Catalunya transfronterera, comprès per la comarca de l'Alt Empordà i el departament dels Pirineus Orientals. L'exili republicà ha estat una important empremta cultural compartida (Pujol, 2009) que a través dels seus espais de memòria ha dispo-

Mapa dels espais de memòria de l'exili ubicat al CI, *L'Exili cultural català de 1939*.
ENRIC PUJOL I MARCEL DALMAU.

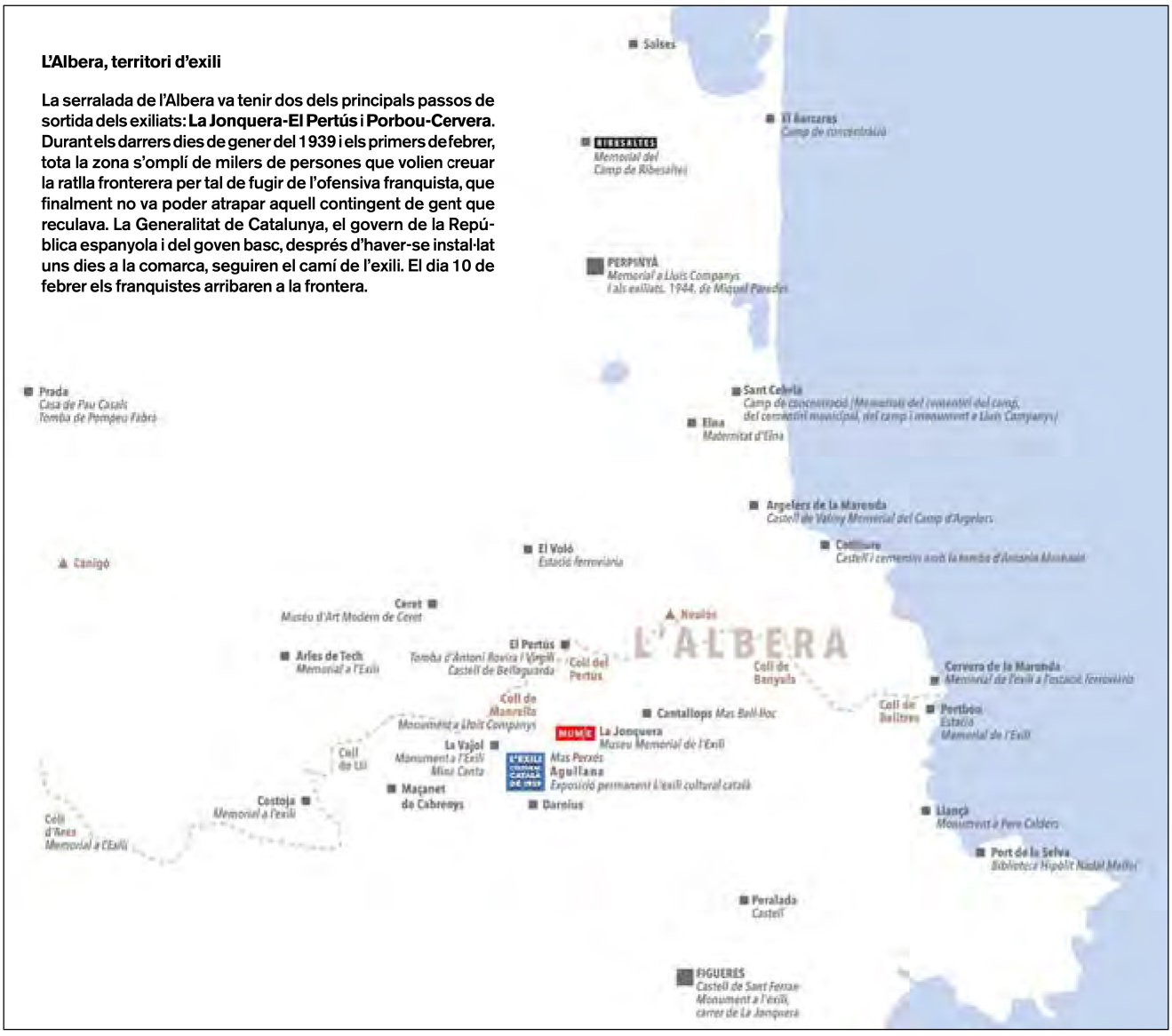

L'Albera, territori d'exili

La serralada de l'Albera va tenir dos dels principals passos de sortida dels exiliats: La Jonquera-El Pertús i Porbou-Cervera. Durant els darrers dies de gener del 1939 i els primers de febrer, tota la zona s'omplí de milers de persones que volien creuar la ratlla fronterera per tal de fugir de l'ofensiva franquista, que finalment no va poder atrapar aquell contingent de gent que reculava. La Generalitat de Catalunya, el govern de la República espanyola i del goven basc, després d'haver-se instal·lat uns dies a la comarca, seguiren el camí de l'exili. El dia 10 de febrer els franquistes arribaren a la frontera.

sat el territori dels recursos necessaris per al desenvolupament d'una incipient xarxa per al turisme de memòria. Aquest tipus de turisme, fortament arrelat a altres contrades de França, no representa la Catalunya Nord més que un petit intent de diversificació des del vessant cultural del que és la seva clàssica oferta de turisme familiar, sol i platja. A Catalunya, la manca de tradició i l'existència d'unes polítiques públiques de memòria amb constants vaivens estratègics de les institucions encarregades d'aquestes, fan intuir un futur incert. Tanmateix, el fet transfronterer, en una Europa del segle XXI en què es valoren les accions conjuntes entre diferents espais regionals més enllà dels propis estats, ha de suposar un element estratègic a tenir en compte per tal d'afavorir el creixement del turisme de memòria tant a Catalunya com a la Catalunya Nord. ■

BIBLIOGRAFIA

Bouliou, C. (2013). "Du turisme des batailles au tourisme des mémoires". *Cahier Espaces*, 313, 68-71.

Calvet, J. (2008). *Les muntanyes de la llibertat. El pas d'evadits pels Pirineus durant la Segona Guerra Mundial 1939-1944*. Barcelona: L'Avenç.

Castaner, T. (2008). *Femmes en exil, mères des camps. Élisabeth Eidenbenz et la maternité suisse d'Elne (1939-1944)*. Perpinyà: Éditions Trabucaire.

Cavaignac, F.; Deperne, H. (2003). "Les Chemins de mémoire. Une initiative de l'État". *Cahier Espaces*, 80, 12-21.

Da Silva, M.; Bougon, L. (2013). "Le tourisme de mémoire. Un enjeu cívique, pédagogique, économique et cultural pour la France". *Cahier Espaces*, 313, 48-51.

Font, J. (2009). "A cavall de la història i la memòria: el Museu Memorial de l'Exili de la Jonquera-MUME". *Mnemosine: revista catalana de museologia*, 5, 105-113.

Font, J. (2013). "Un equipament amb vocació transfronterera: el Museu Memorial de l'Exili de la Jonquera (MUME)". Dins CAMIADE, M. (dir.), *Euroinstitut Català Transfronterer. Recull de conferències 2010-2012*, 23-38. Perpinyà: Balzac Editeur.

Font, J.; González, D.; Domènech, G.; Marquès, S. (2016). "La memoria del exilio republicano a través de sus espacios: patrimonio, turismo y museos en el territorio catalán transfronterizo". Dins Arrieta, I. (ed.), *Lugares de memoria traumática. Representaciones museográficas de conflictos políticos y armados*, 71-98. Bilbao: UPV/EHU Servicio Editorial.

González, D. (2014). "La práctica turística como mecanismo de transmisión de valores: Cataluña y los lugares de memoria democràtica". *Revista Iberoamericana de turismo - RITUR*, 4, (especial), 36-49.

González, D. (2016). "La patrimonialización de la memoria histórica: entre el deber social y la estrategia turística. Apuntes sobre el caso catalán". *PASOS - Revista de Patrimonio y Turismo Cultural*, 14 (5), 1267-1280.

González, D. (2018). "Les rutes de l'exili del MUME: una dècada connectant espais de memòria a la Catalunya transfronterera". *EBRE 38 – Revista Internacional de la Guerra Civil (1936-1939)*, 8, 279-308.

Hertzog, A. (2013). "Quand le tourisme de mémoire bouleverse le travail de mémoire", *Cahier Espaces*, 313, 52-61.

Mantei, C. (dir.) (2012). *Le tourisme de mémoire en France: mesure et analyse du poids et des retombées economiques et de la filière*. París: Atout France.

Nora, P. (1984) *Les lieux de mémoire*. París: Gallimard.

Ordre IRP/91/2010, de 18 de febrer, per la qual es crea la Xarxa d'Espais de Memòria Democràtica de Catalunya, DOGC 5.576/ 14.651.

Pujol, E. (2009). "Projectes culturals transfronterers: el cas de l'exili republicà de 1939", *Mirmanda*, 4, 74-83.

Riera, F. (2016). *Valorització patrimonial de la mina Canta de la Vajol mitjançant una proposta aplicada de turisme cultural*. TFM, Universitat de Girona.

Serrano, M. (2010). "El mas Perxés d'Agullana, espai de memòria de la retirada". *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 41, 51-75.

Urbain, J.D. (2003). "Tourisme de mémoire. Un travail de deuil positif". *Cahier Espaces*, 80, 5-7.

Silva, E. (2011). "Movimiento memorialista (El contexto de la memoria)". Dins Escudero, R. (coord.), *Diccionario de memoria histórica. Conceptos contra el Olvido*, 69-75. Madrid: Los Libros de la Catarata.

Traverso, E. (2007). *El pasado, instrucciones de uso: historia, memoria, política*. Madrid: Marcial Pons.